

Георгій Кожолянко

Співіснування християнства з язичництвом на українських теренах у період розвиненого середньовіччя

Досліджується наукова проблема впровадження християнства на теренах України та його співіснування з язичництвом у період розвиненого середньовіччя. На основі джерельного матеріалу (писемні та етнологічні матеріали) констатується майже повне збереження язичницької віри в цей період.

Ключові слова: віра, християнство, язичництво, свята, обряди, боги, жертвоприношення, культ

Широке побутування язичницької віри у мешканців України поряд з офіційною християнською церквою від X до початку XV ст. в наукових дослідженнях практично не зустрічається. Відповідно не випадковим є зацікавлення дохристиянськими віруваннями українців вченими поза межами України. Це стосується циклу досліджень «Велесової книги» у Бельгії, США, Австралії¹, публікація у кінці XX ст. книги «Дохристиянські вірування українців» митрополитом Іларіоном (Іваном Огієнком)² та ін.

Навіть 23-річний період існування незалежної України рубежу XX–XXI ст. суттєво не змінив ситуацію у вітчизняній етнологічній науці з дослідження і відношення до рідної дохристиянської віри українців.

Вплив на наукові дослідження соціалістичної ідеології з атеїстичною догматикою, відкрито вороже ставлення християнських священників до українського язичництва та опір об'єктивному висвітленню релігійності українців на протязі II-го тисячоліття (пригадаймо хоча б викуп за один день та знищення християнськими священниками накладу книги Івана Франка «Про створення світу» у 1905 році), не дали повної об'єктивної і науково обґрунтованої картини вірувань від найдавніших часів і до XXI ст.

Фрагментарні матеріали про язичництво на українських теренах періоду X–XV ст. можна почерпнути з праць Моця О., Ричко В. «Київська Русь: від язичництва до християнства»³, Б.Рибакова «Язичництво Древньої Русі» та «Язичництво давніх слов'ян»⁴, Л. Филипович «Етнологія релігії»⁵ та ін. Проте в цих працях подається матеріал переважно про причини, обставини і сам процес введення християнства київськими князями, але дуже мало мовиться про язичницьке вірування широких верств населення після християнізації. Відповідно ознайомлення з широким колом джерел засвідчує досить складний і неоднозначний процес християнізації різних українських теренів.

Метою цього дослідження є висвітлення ситуації з офіційною християнською і народною язичницькою вірами у перші три століття після офіційного запровадження християнства на теренах України.

Реформа віри на Русі, яку здійснив князь Володимир у 988 році, не була добровільним актом і це стало причиною того, що народ сприймав віру часом тільки зовнішньо, а сам тримався віри етнічно-язичницької. Однак говорити, що сам Володимир був переконаним християнином не приходитьсь. Оскільки ще за вісім років до хрещення Русі, у 980 році, ним була проведена релігійна реформа⁶, в результаті якої офіційно запроваджувалась язичницька віра з шістьма верховними богами (Перун, Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл, Мокша).

Язичницька народна віра давала нашим предкам реальну філософію всього плинного життя, розуміння природи, існування людини і всесвіту. Віра пронизувала всі ділянки існування людини і суспільства від господарських занять до свят і обрядів як сімейного, громадського, так і календарного характеру. Ця народна філософія, вважав митрополит Іларіон (українська православна церква Канади), вироблялася довгими віками і увійшла в плоть і кров наших предків, а тому легко й відразу забутиися не могла⁷.

Християнські поняття і погляди захопили насамперед князів і їх дружин. Світогляду народних мас, які переважно були хліборобами, більше відповідав зміст язичницьких вірувань, який вони зберегли і опісля⁸. В сільській місцевості в XI–XIII століттях продовжували функціонувати центри язичницьких культів, в їх числі такий великий, як Збруцьке святилище⁹.

Християнські уявлення прищеплювалися українському народові дуже важко, поволі, століттями перероблювалися у його світогляді, щільно переплітаючись з усією силою з колишніми язичницькими поглядами. Нова релігія зводилася на руїнах колишнього, до того ж наполовину із старого матеріалу. Як вважають дослідники кінця XX ст., історичний хід формування народного світогляду, історія духу, переконань, звичаїв народу визначаються непохитністю релігійного світогляду праукраїнців-язичників¹⁰.

Правителі язичницьких культів були високоосвіченою верствою суспільства, носіями позитивних знань – своєрідною стародавньою інтелігенцією. Натомість християнські священики забороняли астрономію, філософію, риторику, хліборобські обряди, ототожнюючи їх з язичницькими маловірами¹¹. Це, в свою чергу, давало більшу перевагу в авторитеті і довірі волхвам, оскільки за ними була мудрість тисячоліть, набутих попередніми поколіннями.

Спостерігається процес опору сприйняття нової віри, який, як і всяка непокора, тягнув за собою кару. Про це засвідчується в Літописі Руському під 1071 р., коли одночасно подекуди почали чинити непокору волхви і пропагувати

язичництво¹². Волхв у цьому ж році з'явився у Новгороді і підняв новгородців на повстання¹³. Це засвідчує, що в одну мить відмовитися від старих дідівських та батьківських язичницьких вірувань населення Київської Русі не могло.

Збереження інституту волхвства засвідчує і «Устав святого князя Володимира», де зазначається, що церква засуджує «...ведьство, зелийничьство, потвори, чародеяния, волхвованія»¹⁴.

Інститут волхвства (жіночий) також зберігся після прийняття християнства. Зокрема в «Уставі князя Ярослава» зазначається: «Аще жена будет чародейца, наузница, или волхва, или злейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться»¹⁵.

Язичництво дуже поволі відступало під наполегливим тиском з боку православного духовенства. Християнство на Русі на рубежі X–XI століть обмежувалося містами, насамперед Середнього Подніпров'я; тут були центри єпархій: Чернігів, Белгород, Юр'їв-на-Росі. Село по суті стало християнським аж в XIII ст. Археолог Б. Рибаків відзначав, що пережитки язичницьких тілоспалень у вигляді величезних вогнищ над могилою дожили до кінця XIX¹⁶. Що ж до віддалених від центру регіонів, як, наприклад, Гуцульщина, Полісся, то тут язичницька релігія збереглась до початку XX ст.

Таким чином, нова віра розійшлася швидко тільки там, куди легше її було занести. З Києво-Печерської Лаври виходили ченці в далекі краї, учили язичників нової віри, хрестили їх, будували церкви, але ще й через п'ятсот і більше років після Володимира народ дотримувався старої віри, хоч і ходив до церкви, але не кидав і поганства: відзначали свята християнські і свої давні язичницькі, як, наприклад, на Різдво Христове святкували давню Коляду, а на Івана Хрестителя язичницького Купала, святкували сімейні свята за звичаями давньої віри.

Виступи і опір поширенню християнства поєднувалися в народі з більш пасивною формою неприйняття нав'язуваної феодальною верхівкою релігії. Люди неохоче відвідували церкви, віддаючи перевагу язичницьким ігрищам, про що зазначено літописцем-монахом під 1068 роком: «Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – [це] бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві.»¹⁷.

Про ігрища згадується і в «Уставі Ярослава», де ігрища є підставою розірвання шлюбних відносин: «Асе 5-я вина, оже опроче мужа ходити по игрищам, или в ноши, а не послушать иметь, розлучити их»¹⁸.

Є стародавні свідчення митрополитів, де зазначається: «въ суботу вечерь собираются вкупь мужи и жены и играютъ и пляшуть без студно, и скверну деють въ ночь святого въскресенія»¹⁹.

Переконливим аргументом на користь живучості прадавніх народних вірувань є написане в кінці XII століття «Слово о полку Ігоревім». У працях багатьох дослідників зверталась увага на глибокий вплив на автора «Слова» дохристиянських, язичницьких вірувань. Про це свідчать згадані у тексті імена праукраїнських божеств (Велес, Дажбог, Стрибог, Хорс, Див та ін.)

Цікавим у переплетінні язичницьких і християнських ідей у світогляді як широких народних мас, так і соціальної верхівки Київської Русі було явище, що отримало назву «двовірство». Як вважають сучасні дослідники, до характеристики двовірства можна віднести наступні прояви і моменти: 1) одночасне звернення до християнських і нехристиянських народних персонажів та інші форми змішання різнорідних релігійних елементів; 2) використання християнами елементів язичницької обрядовості і фразеології; 3) присвоєння персонажами християнської міфології рис язичницьких нижчих і вищих божеств; 4) звернення до язичницьких персонажів і мотивів у християнському середовищі²⁰.

Вперше термін «двовір'я» був вжитий в XI ст. Феодосієм Печерським для характеристики нового на той час явища, мирного поєднання обох вір (язичництва і християнського православ'я) у свідомості народу²¹.

До двовірства слід зараховувати не лише синкретизм християнства і українського язичництва, а й змішання з християнством елементів інших релігій (язичництва інших народів, ісламу тощо)²².

Серед причин виникнення двовір'я була схожість релігій язичницької і християнської, а в ряді моментів навіть і тотожність суто релігійних основ язичницьких і християнських вірувань. Немає підстав вважати у світоглядному плані язичницьку релігію набагато примітивнішою, ніж християнську. Науковці зазначають, що, наприклад, язичницькі уявлення про появу людини так само наївні і примітивні, як і християнські. Приблизно на одному рівні стоять такі компоненти язичницького і християнського світоглядів, як поклоніння кумирам і поважання ікон, звернення до духів і заклинання святих, віра в надлюдські можливості волхвів та чаклунів і наділення «божественною благодаттю» священнослужителів, упевненість у чудодійності язичницьких фетишів і надія на рятівну силу хреста²³.

Нові християнські храми стали будувати на тих самих місцях, де були перші капища, де стояли перші ідоли або й поганські храми. Це було зроблено ще за наказом Володимира Великого: «...повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву св. Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди»²⁴. Це будівництво храмів на місцях капищ і требищ засвідчувало своєрідну спадковість християнства від язичництва. Це дає про себе знати і пізніше, коли церковні споруди (як раніше язичницькі)

являються для українського населення символом усієї общини, її спільним здобутком²⁵.

Про будівництво християнських культових споруд на місцях старих язичницьких засвідчує і той факт, що неподалік Києва, коло села Берестове, де був Священний Гай, а над ним знаходилися печери, в яких, на думку мешканців, перебували київські боги, пізніше розбудували Печерську Лавру²⁶.

Язичницький світогляд вплинув і на архітектурну побудову церков. Дослідники давно звернули увагу на монументальну скульптуру Борисоглібського та Благовіщенського соборів XII століття в Чернігові, у якій немає звичних християнських соборів. Їх зодчі звернулися до алегоричної мови, що спиралася на язичницькі вірування і уявлення, і використали образи, подібні фантастичним істотам, які нагадували Сімаргла, Віщого птаха, звірів – пардусів. Рослинний орнамент чернігівських соборів XII ст. об'єднує художні образи рельєфу, він є рівноцінним учасником кам'яної алегорії. В ньому тодішня сучасність трактується через призму давніх народних образів²⁷.

Новий християнський пантеон був дуже схожий на старий язичницький, і це ставало ще однією із причин двовір'я. Досить цікаве протиставлення цих пантеонів дає Б.О.Рибаків. Він проводить такі паралелі: Бог – Отець, творець світу – Стрибог, бог – отець (він же, Сварог, тобто «небесний»); Бог – син, Ісус Христос – Дажьбог, «бог – син», бога Сварога; Бог – Дух Святий – крилата фантастична тварина – птах (Сімаргл, грифон – Див); Богородиця Марія – богиня плодovitості Мокша²⁸.

В християнських культурах українців знаходять аналоги попереднім обрядам і поклонінням: в культурі «чудотворних ікон» – риси фетишистського поклоніння предметам, в культурі «святих місць» – поклоніння загадковим об'єктам природи, в таїнстві церковних обрядів – магичні дієства стародавніх волхвів, в образі православних святих – старих богів – покровителів і т.п.²⁹

Зокрема, функції язичницьких богів перебравли на себе окремі християнські святі (Велес – Власій, Перун – Ілля)³⁰. Християнські свята поставлені були на час свят дохристиянських, і це було причиною легкого їх сприйняття. Водночас ставало ще однією причиною двовір'я те, що народ приходив молитися на те саме місце, де і раніше молився, у ті самі дні, як і в давнину, а тому й надалі залишалось шанування лісів, великих дерев, річок, колодязів, озер, джерел, криничок, пагорбів, гір і т.п.³¹

Наприклад, громовержець Перун був замінений Іллею з тими самими функціями. Показовим для намагання служителів християнства використати язичницькі традиції у справі охрещення народу є те, що першою церквою у Києві став храм св. Іллі. Іллінські церкви існували у кожному давньому місті Русі³². Трансформація культу божества блискавки і грому Перуна у святого

Іллю-Пророка добре видно із повір'я, що відоме і сьогодні: «Ілля по небу ка-тається !..», – кажуть часто селяни під час грози 20 липня. Ілїн день вважався найнебезпечнішим днем стосовно грози і граду. В цей день нічого не можна робити, щоб не прогнівати Іллю³³.

Слід згадати, що автор «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.), який був досить добре ознайомлений з язичництвом того часу, – а може і сам був язичником – не згадує ні разу бога Перуна, даючи всю першість сонячному божеству Дажбогові. Вкінці й в народній традиції не зберігається пам'ять про Перуна як могутнього бога. Це, мабуть, насамперед пов'язано з поняттям природного явища блискавки і грому, яким володіє вже хтось інший – св. Ілля. Таке перенесення сталося не завдяки заслугам самої церкви, а скоріше через грецьке вірування, яке цього пророка поєднало з атмосферними вогняними проявами, зіставляючи ім'я Іллі з грецьким Геліосом, і аналогічно у слов'янському середовищі – з Перуном³⁴.

У народних обрядах також заховалися спомини давніх слов'янських свят і пов'язаних з ними обрядами. Прихід весни вітали веснянками й весняними ігрищами, в яких прославляли поворот сонця й розквіт природи. Це свято злилося з християнським Великоднем і Зеленими святами. Свято Купала зійшлося з днем св. Івана – це ніч чарів, коли цвіте папороть, можна побачити заховані скарби і зрозуміти мову звірів³⁵. Навіть цікавим є поєднання назви цього свята Івана Купали, тобто протягом століть поєднувалося свято християнського святого і язичницького божка і стало пізніше вже у мутаційній поєднаній формі Іваном Купалом.

У замовляннях серед святих особливо виділяється Юрій. Треба зазначити, що ім'я його можна часто зустріти у замовляннях. На мою думку, це пояснюється тим, що богу весни у праукраїнців дажбожичів – Ярилу став відповідати у християнській релігії святий Юрій. Свято зустрічі весни (Ярила) було одним з найулюбленіших свят наших далеких пращурів. Зокрема, зберігся до наших днів обряд класти коло хати обереги у вигляді грудки землі із зеленою травою і вербовою лозою. На Буковині такі шматки дерну з вербовою гілочкою ставили ввечері напередодні свята Юрія на стовпи воріт³⁶.

В християнську епоху звернення до сонця та інших джерел світла замінено було зверненням до різних святих угодників, яким був даний, довічно, зверху дар цілювати хворих, або ж на яких з тих чи інших причин народна фантазія перенесла відповідні властивості бога Сонця і Вогню. В Канівському повіті була записана «знахарська молитва», щоденне читання якої оберігало від захворювання жакливими хворобами. «Іхавь святий Юрій на золотому коні сь золотим шостомь, зь золотимь хрестомь. Зустрічає Божу Матірвь, з Сіянської гори, зь святої землі. – «Куди ти святий Юріє?» – «Іду до народженого, молитвяного раба Божого (имярекь) выгонять оцимь шостомь і святимь хрестомь

хоробу (такую-то) вь очерета, вь болота, де у дзвони не дзвонять, де люде не ходять, де звірі не бродять, де голоса не чуть, де півні не поють, де сонце не світить»... – «Іди, святий Юрій, людям хрещеним помагай та усяку хворобу виганяй і Я тобі буду в допомозі. Амінь.»³⁷ Саме бог весняного Сонця Ярило мав властивості попередження всяких захворювань.

Ще за дохристиянського часу праукраїнці святкували п'ятницю і нічого в цей день не робили, ані на полі, ані вдома. Цей день присвячувався язичницькій богині Мокоші. Навіть керівництво православної церкви визнає, що за християнства шанування п'ятниці значно збільшилося, як дня Христової муки й смерті, і злилося з св. Параскевою, пам'ятають якої святкують 28 жовтня і вже постала Параскева (П'ятниця)³⁸. Маса оповідань незвичайної реальності ходить по людях про остророж, що дає Свята П'ятниця, приходячи до жінок, щоби вони не працювали в п'ятницю, особливо не прями: коли ж хто не слухається, вона карає їх, насилаючи їм в голову випадків від прядила³⁹.

Надзвичайно поширений серед простого люду язичницький бог Волос (Велес) одержав християнського двійника святого Власія Севастійського, що, як і його попередник, був покровителем худоби⁴⁰.

Досить міцно і майже незмінно зберігся у східних слов'ян давній культ поклоніння Роду, рожаницям. Серед ряду пам'яток старослов'янського канонічного права лише у одному запитанні серед великої кількості містяться імена язичницьких богів – це імена Рода і рожаниць.

Так у «Вопросах Кирика, Саввы и Илии съ ответами Нифонта, епископа...» зазначається: «...Аже се родоу и рожиницам крають хлебы, и сыры, и медь? – боронаше велми: негде, рече, молить: горе пьющимъ рожаниць!»⁴¹.

Таке запитання і така відповідь дає можливість стверджувати про досить широке застосування у побуті обряду приношення у жертву хліба, сиру і меду, який носив міцне язичницьке коріння.

Про незмінність язичницького світогляду у східних слов'ян після прийняття християнства засвідчує і будівництво у вигляді замовляльної орнаментики хатин. Так, досить широко житла оздоблювалися різною різьбою, що містила у собі солярні, громові й інші знаки. Крім житла, магічними знаками оздоблювалися і предмети побуту, зокрема ковші, ендови, скобкари і інший посуд.

Серед негативних рис і проявів, які принесло з собою християнство для українського народу, слід виділити наступні: 1) служителі церкви осуджували театралізовані вистави, побутові народні обряди, молодіжні ігри, народні видовища, тим самим викорінюючи з народної свідомості ігри, сатиру, сміх; 2) втручання церкви в сімейно-побутові відносини і статеві зв'язки знизили темпи росту народонаселення, не завжди сприяли моральному розвитку особистості, породили різного роду статеві збочення; 3) церква тривалий час воло-

діла монополією писемної культури, навмисно залишивши без уваги перлину національної культури – усну народну творчість; 4) було знищено книги і цілі бібліотечні зібрання, де мовилось про давню язичницьку віру українців.

- 1 Кожоляно Г. Найдавніше історико-етнологічне джерело Русі-України – «Велесова книга» // Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнології. – Т. 1. – Чернівці, 2000.
- 2 Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: АТ «Обереги», 1992.
- 3 Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: Глобус, 1996.
- 4 Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981.
- 5 Филипович Л. Етнологія релігії. – К.: Світ Знань, 2000.
- 6 Кожоляно Г. К. Етнографія Буковини. – Т. 3. – Чернівці: Золоти литаври, 2004. – С. 319.
- 7 Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування... – С. 313.
- 8 Филипович Л. Етнологія релігії... – С. 103.
- 9 Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси./ под ред. Г. Литаврина. – М.: Наука, 1988. – С. 254.
- 10 Суярко В., Теклюк А. Роль дохристиянських вірувань у культурі українського народу // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія. – К., 1993. – С. 28.
- 11 Лозко Г. Українське народознавство. – Київ: Зодіак-ЕКО, 1995. – С. 216
- 12 Літопис Руський / переклад з давньоруської Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 107–108.
- 13 Там само. – С. 111.
- 14 Устав святого князя Володимира, крестившого руськую землю. О церковных судах. // Российское законодательство X–XX веков. Т. 1. – Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 149.
- 15 Устав князя Ярослава о церковных судах // Российское законодательство X–XX веков. – Т. 1. – Законодательство Древней Руси. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 191.
- 16 Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 457.
- 17 Літопис Руський / переклад з давньоруської Л. Є. Махновця... – С. 105.
- 18 Устав князя Ярослава о церковных судах. – С. 192.
- 19 Определение владимирского собора изложения въ грамоте митрополита Кирила II // Р.И.Б. Т. VI (Ч. I) – М., 1908. – С. 100.
- 20 Моця О., Ричка В. Київська Русь... – С. 134.
- 21 Лозко Г. Українське народознавство... – С. 215.
- 22 Моця О., Ричка В. Київська Русь... – С. 134.
- 23 Запровадження християнства на Русі / під ред. М. Котляра. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 60.

- 24 Літопис Руський / переклад з давньоруської Л. Є. Махновця. – С. 66.
- 25 Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю., Кривошеев Ю. В. Введение христианства на Руси и языческие традиции // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 32.
- 26 Силенко Л. Мага Віра. – Огіана, 1979. – С. 456.
- 27 Запровадження християнства на Русі... – С. 90.
- 28 Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси... – С. 769.
- 29 Носова Г. Язычество в православии. – М.: Наука, 1975. – С. 14.
- 30 Моця О., Ричка В. Київська Русь... – С. 142.
- 31 Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування. – С. 325.
- 32 Запровадження християнства на Русі... – С. 91–92.
- 33 Токарев С. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – нач. XX века. – М.: АН СССР, 1957. – С. 112–113.
- 34 Ластівка К. Староукраїнський пантеон князя Володимира // Самостійна думка. – 1931. – № 1. – С. 21.
- 35 Історія української культури / під заг. ред. І. Крип'якевича, І. Зшиток. – К.: Обереги, 1993. – С. 37.
- 36 МЕЕ ЧНУ. – 2001. – Т. 3. – С. 6.
- 37 Булашев Г.О. Український народъ въ своихъ легендахъ и релігіозныхъ воззреніяхъ и верованіяхъ. – К.: Типографія Імператорскаго Університета св. Владимира, 1909. – С. 254–255.
- 38 Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування... – С. 326.
- 39 Грушевський М. Історія релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – С. 49–50.
- 40 Запровадження християнства на Русі... – С. 92.
- 41 Вопросы Кирика, Саввы и Иліи съ ответами Нифонта, епископа Новгородскаго и другихъ іерархическихъ лицъ // РИБ. Т. VI (Ч. I.) – СПб, 1908. – С. 31.

Summary

George Kojolianko

The coexistence of Christianity with paganism in Ukrainian territory during the Middle Ages period

In this article a scientific problem of introduction of Christianity in the territory of Ukraine and its coexistence with paganism during the Middle Ages are investigated. Based on the source material (written and ethnological materials) the full preservation of pagan belief during this period are ascertained.

Keywords: belief, Christianity, holidays, rituals, gods, oblation, cult, pagan